

ΛΙΤΣΑ ΚΟΝΤΟΡΛΗ-ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ

Η ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΛΙΘΟΥ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Ερωτήματα και προβληματισμοί

Είναι γνωστό, ότι η έρευνα της απώτερης προϊστορίας του Ελλαδικού χώρου καθυστέρησε αρκετά σε σύγκριση με τις ανάλογες έρευνες στην υπόλοιπη Ευρώπη¹. Η καθυστέρηση αυτή οφείλεται στις αντίξοες κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες της χώρας μας, αλλά και στην έλλειψη ενδιαφέροντος από τους ερευνητές και αρχαιολόγους, οι οποίοι είχαν στρέψει όλη την προσοχή τους στην έρευνα της όψιμης προϊστορίας και των μνημείων της ιστορικής εποχής.

Έτσι, αν και η ύπαρξη Νεολιθικού πολιτισμού είχε αναγνωρισθεί από τις αρχές του αιώνα μας στη Θεσσαλία, τη Στερεά Ελλάδα (Φωκίδα-Βοιωτία) και την Κρήτη με τις ανασκαφές Ελλήνων και ξένων αρχαιολόγων², όμως έλειπαν εντελώς στοιχεία και πληροφορίες για την Παλαιολιθική και Μεσολιθική εποχή ως τη δεκαετία του '40³ ή καλύτερα ως το τέλος της δεκαετίας του '50, όταν ο Milošević επικεφαλής Γερμανικής αποστολής εντόπισε και ερεύνησε συστηματικά αρκετές θέσεις της Μέσης και Ύστερης Παλαιολιθικής καθώς και της Ακεραμεικής Νεολιθικής στη Θεσσαλία κατά μήκος του ποταμού Πηνειού⁴.

Στις αρχές της δεκαετίας του '60 βρέθηκαν στο σπήλαιο Πετραλώνων της Χαλκιδικής το γνωστό κρανίο ανθρώπου τύπου Neanderthal⁵ και τα πρώτα τυχαία ευρήματα της Μέσης και Ύστερης Παλαιολιθικής εποχής στην Ηλεία⁶. Λίγο αργότερα (1962-63) εντοπίσθηκαν και ερευνήθηκαν από

1. Βλ. G. E. Daniel, «The Idea of Man's Antiquity» στο *Hunters, Farmers and Civilizations: Old World Archaeology* (*Scientific American*, 1979) 7-11.

2. Τσουντα, Δ-Σ, Αθήναι 1908 (Διμήνι-Σέσκλο), Σωτηριάδη, ΑΕ, 1908, 63-96 και REG 25, 1912, 253-299 (Χαιρώνεια και Ελάτεια), Bulle, *Orchomenos I*, München, 1909 (Ορχομενός).

3. Όταν ο Stampfuss ερεύνησε μερικώς το σπήλαιο Σειντί στη Βοιωτία, βλ. *Mannus* 34, 1942, 132-147.

4. *Germania* 36, 1958, 319-24, Milošević et al., *Die Deutschen Ausgrabungen auf der Argissa-Magoula in Thessalien.....*, Bonn, 1962.

5. Kokkoros-Kanellis, *L' Anthropologie* 64, 1960, 438-46.

6. Servais, *BCH* 85, 1961, 1ff.

τον Leroi-Gourhan επικεφαλής Γαλλικής αποστολής, πολλές θέσεις στην Δ. Πελοπόννησο (Ηλεία-Αρκαδία)¹ και από Βρετανική αποστολή υπό τον Higgs στην Δ. Μακεδονία και σε συνεργασία με τον Δάκαρη στην Ήπειρο (1962-67)². Άλλες θέσεις (Λέρνα, σπήλαιο Φράγγθη) στην Αργολίδα ερευνήθηκαν από Αμερικανούς³. Άλλα, λιγότερα και σποραδικά ευρήματα της Μέσης και Ύστερης Παλαιολιθικής και της Νεολιθικής βρέθηκαν κατά καιρούς από διάφορους ερευνητές και σε άλλες περιοχές (Κέρκυρα, Ζάκυνθο, Μεγαρίδα, Σκύρο και Κυκλάδες)⁴.

Εντελώς πρόσφατα (1983-86) η Βρετανική αποστολή υπό τον Bailey επανήλθε και ανανέωσε την έρευνα στην Ήπειρο, εντοπίζοντας τρία τουλάχιστον νέα και άγνωστα βραχώδη καταφύγια κατά μήκος του ποταμού Βοϊδομάτη, από τα οποία άρχισε να ερευνά συστηματικά ένα στη θέση Κλειδί με στρώματα της εποχής του Πλειστόκαινου⁵.

Παράλληλα, μετά τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο, συνεχίστηκε ή ανανεώθηκε η έρευνα διάφορων νεολιθικών θέσεων, κυρίως στη Θεσσαλία και Μακεδονία, αλλά και στην υπόλοιπη Ελλάδα⁶.

Αποτέλεσμα αυτής της ανασκαφικής και γενικότερα της ερευνητικής δραστηριότητας είναι η διαμόρφωση μιας αρκετά ενδιαφέρουσας εικόνας για τον πολιτισμό της εποχής του Λίθου στην Ελλάδα. Όμως, καθώς η έρευνα αυτή σε πολλές θέσεις είναι για διάφορους λόγους ημιτελής, βραχύχρονη και αποσπασματική και η μελέτη των μνημείων και ευρημάτων προσωρινή και χωρίς τελικές δημοσιεύσεις, έχουν δημιουργηθεί πολλά και διάφορα ερωτήματα, υποθέσεις και προβληματισμοί, που απασχολούν έντονα τους μελετητές της απώτερης προϊστορίας μας.

Τα σπουδαιότερα απ' αυτά τα προβλήματα έχουν σχέση με τον καθορισμό των ορίων των επιμέρους πολιτιστικών φάσεων, τη χρονολόγηση των μνημείων και ευρημάτων, τις συνθήκες και πόρους διαβίωσης των κατοίκων,

1. *Bull. Soc. préhist. fr.* LX, 1963, 249-265.

2. *Antiquity* 38, 1964, 54; *Man* 63, 1963, 2-3; *PPS* 30, 1964, 199ff.; 32, 1966, 1-29; 33, 1967, 1-29; 37, 1971, 367-80; Higgs in Bordes and D. de Sonneville Bordes (eds.), *La Préhistoire, problèmes et tendances*, 223-35; Higgs, in W.C. Brice (ed.), *The Environmental History of the Near and Middle East since the Last Ice Age*, 41-49 (New York, 1978); C. Vita-Finzi, *Archaeological Sites in Their Setting* (London, 1978). Βλ. επίσης Θ.Ι. Παπαδόπουλου, «Η εποχή του Λίθου στην Ήπειρο», *Δωδώνη* 3, 1974, 105-134.

3. Caskey, *Hesperia* 26, 1957, 142-162; Jacobsen, «17000 Years of Greek Prehistory» in *Hunters, Farmers and Civilizations: Old World Archaeology (Scientific American, 1979)*, 133-144 και *Hesperia* 38, 1969, 343-381.

4. Sordinas, *Κερκυραϊκά Χρονικά* 11, 1966, 141-8; *AJA* 66, 1962, 181-2; *WPZ* 24, 1937, 158-63; Markovits, *Speläologische Jahrb.* 13-14, 1932-33, 133-46 και στα *ΠΕΑΕ*, 1928, 114-34; Θεοχάρη, *AEM* 6, 1959, 323-325.

5. *BSA* 79, 1984, 7-22.

6. Βλ. σχετική βιβλιογραφία στην *CAH³ I*, 1970, 664-668.

την κοινωνική-διοικητική δομή και διάρθρωση των ανθρώπινων ομάδων, τα τεχνικά και καλλιτεχνικά επιτεύγματά τους και τέλος τις θρησκευτικές και μεταθανάτιες ιδέες και αντιλήψεις τους.

Η απάντηση σ' αυτά είναι στις περισσότερες περιπτώσεις δύσκολη, για τους λόγους που αναφέρθηκαν παραπάνω, αλλά και εξαιτίας της απουσίας κάθε είδους γραπτών πηγών και μαρτυριών. Όμως η προσπάθεια των ερευνητών και μελετητών να ανιχνεύσουν και φωτίσουν το απώτερο παρελθόν μας συνεχίζεται και ενισχύεται με τα ολοένα προστιθέμενα νέα στοιχεία από ανασκαφές και έρευνες στον ελλαδικό χώρο. Έτσι, αν και είναι πρόωρη και παρακινδυνευμένη η διατύπωση θεωριών και οριστικών συμπερασμάτων, όμως υπάρχει πια η δυνατότητα να συζητηθούν αυτά τα προβλήματα με σχετική άνεση και ευχέρεια και να υποστηριχθούν με μεγαλύτερη η μικρότερη ακρίβεια και πιθανότητα να πλησιάσουν την πραγματικότητα τα παρακάτω:

1. Σχετικά με τον χρονολογικό καθορισμό των πολιτιστικών φάσεων (α) τα χρονικά πλαίσια της Παλαιολιθικής ορίζονται μεταξύ 100.000 και 11000/10000 από σήμερα, με βάση το κρανίο Neanderthal των Πετραλώνων Χαλκιδικής και εργαλειακά κατάλοιπα της Μέσης (100.000-40000/38000) και Νεότερης Παλαιολιθικής 40000/38000-11000/10000) από διάφορες περιοχές της χώρας¹. (β) Η Μεσολιθική καλύπτει περίπου την 8η χιλιετία(8000-7000) και (γ) η Νεολιθική εκτείνεται στις επόμενες τέσσερες χιλιετίες(7000-3000).

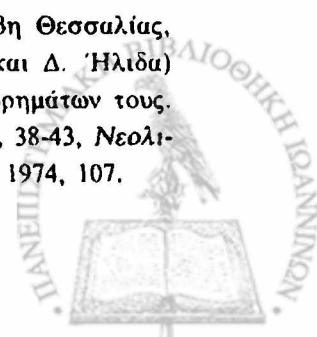
Λείψανα της Αρχαιότερης Παλαιολιθικής, που θα επέτρεπαν τη διεύρυνση των παραπάνω χρονικών πλαισίων, λείπουν, αν και υπάρχουν ορισμένες ενδείξεις (π.χ. λίθινος χειροπέλεκυς από το Παλαιόκαστρο-Σιάτιστας) για πρώιμο οικισμό της χώρας². (δ) το μικρό σχετικά χρονικό κενό που υπάρχει στη μετάβαση από το τέλος της Παλαιολιθικής στη Μεσολιθική (11000/10000-8000) δεν έχει ακόμα καλυφθεί³ και δυσκολεύει σημαντικά τη γνώση μας για τη μεταβαση από το θηρευτικό στο παραγωγικό στάδιο. (ε) Η Μεσολιθική εποχή είναι ελάχιστα γνωστή⁴, ενώ μόλις πρόσφατα διευρύνθηκαν τα όρια της Νεολιθικής από τρεις σε τέσσερεις περίπου χιλιετίες με την αναγνώριση και διαπίστωση της λεγόμενης «Προκεραμεικής» ή «Ακερα-

1. Βλ. *CAH*³ I, 1970, 163 και 559-565. Επίσης Θεοχάρη, *Νεολιθική Ελλάδα*, 307 σημ. 1-2 και *Νεολιθικός Πολιτισμός*, 173 σημ. 1-2.

2. Βλ. Higgs, *A4 20B*, 1965, 362-3 και Θεοχάρη, *IEE* τόμ. Α', 35 εικ. άνω δεξιά.

3. Ενδείξεις κατοίκησης υπάρχουν μόνο από τα σπήλαια Σειντί και Πύργος. βλ. Weinberg, *CAH*³ I, 1970, 563.

4. Οι ως τώρα γνωστές Μεσολιθικές θέσεις είναι ελάχιστες (Φράγγθη, Βοίβη Θεσσαλίας, Σκύρος, Σιδάρι Κερκύρας, Σειντί, Μεγαρίδα, Αργολίδα, Ζάκυνθος, Κεφαλληνία και Δ. Ήλιδα) και μη δημοσιευμένες, ενώ για μερικές αμφισβητείται η «μεσολιθικότητα» των ευρημάτων τους. Βλ. συζήτηση και βιβλιογραφία Weinberg, *CAH*³ I 1970, 562-65, Θεοχάρη, *ΑΘΠ*, 38-43, *Νεολιθική Ελλάδα*, 24 και *Νεολιθικός Πολιτισμός*, 26-28 και Παπαδόπουλου, *Δωδώνη* 3, 1974, 107.

μεικής», που καλύπτει την 7η χιλιετία και θεωρείται προδρομική της κύριας Νεολιθικής¹.

Τέλος, η λήξη της εποχής του Λίθου στον ελλαδικό χώρο (π. 3000/2800 π.Χ.) τοποθετείται υστερότερα από εκείνη των Κυκλάδων (3200 π.Χ.) και νωρίτερα από της Κρήτης (2600 π.χ.)².

2. Η χρονολόγηση των μνημείων και ευρημάτων, αν και σε πολλές ακόμα περιπτώσεις παραμένει ασαφής και προβληματική, έχει εντούτοις σημειώσει τα πρόσφατα χρόνια σημαντική πρόοδο με τις προσεκτικές έρευνες και μελέτες-δημοσιεύσεις των στρωματογραφικών στοιχείων από τους αρχαιολόγους και των γεωλογικών-ανθρωπολογικών-οργανικών από επιστήμονες των φυσικών επιστημών³.

Ειδικότερα για την Παλαιολιθική εποχή, τα μόνα μνημεία είναι μερικές σπηλιές και βραχώδη καταφύγια στην Ήπειρο (Καστρίτσα, Κόνιτσα, Ασπροχάλικο, Κλειδί), Μακεδονία (Πετράλωνα-Χαλκιδικής) και Βοιωτία (Σεϊντί, Πύργος), όπου ζούσαν οι νομάδες-τροφοσυλλέκτες και κυνηγοί κάτοικοι της χώρας⁴. Τα ευρήματα - από τα οποία απουσιάζουν βραχογραφίες κάθε είδους - που είναι διάφορων κατηγοριών, χρονολογούνται στη Μέση και Ύστερη Παλαιολιθική και κανένα, για την ώρα, στην Αρχαιότερη Παλαιολιθική⁵.

Τα ευρήματα αυτά, που προέρχονται από κλειστές (σπηλιές και βραχώδη καταφύγια) και υπαίθριες θέσεις σ' όλη σχεδόν την Ελλάδα⁶ και διακρίνονται σε λίθινα και οστέινα εργαλεία, απολιθωμένα οστά ζώων και λείψανα

1. Για τη χρονολόγηση της Νεολιθικής, βλ. Θεοχάρη, *Νεολιθική Ελλάς*, 111-113, 119-120 και *Νεολιθικός Πολιτισμός*, 163-172. Για τη χρησιμοποίηση των όρων «Προκεραμική» ή «Ακεραμική» βλ. συζήτηση από τον Θ. Παπαδόπουλο, *Δωδώνη* 3, 1974, 107 υποσ. 5.

2. Βλ. *IEE* τόμ. Α', 91, 99, 109. Επίσης Renfrew, *Emergence*, 196-221, Hood, *APG*, 20-22, Buchholz, *Altägäis*, 29-30.

3. Βλ. π.χ. τις πρόσφατες έρευνες και δημοσιεύσεις θέσεων της εποχής του Λίθου στην Ήπειρο, Μακεδονία, Θεσσαλία, Αργολίδα από τους Higgs, Θεοχάρη, κ.ά. Για τη Νεολιθική και πρώιμη εποχή του Χαλκού άριστη εργασία είναι του R. Treuil, *Le Néolithique et le Bronze Ancien Égéens, Les problèmes stratigraphiques et chronologiques, Les techniques, Les hommes*. École Française d' Athènes (1983) (εφεξής NBAE). Βλ. επίσης, G. Kourtessi-Philippakis, *Le Paléolithique de la Grèce Continentale. Etat de la Question et perspectives de recherche* (Paris 1986). Από τις εργασίες φυσικών επιστημών ξεχωρίζουν δύο σχετικά πρόσφατες: F. Zeuner, *Dating the Past*⁴ (1962) και M.S.Tite, *Methods of Physical Examination in Archaeology*. (Seminar Press) London-New York, 1972. Βλ. επίσης W.F. Libby, *Radio-Carbon Dating*². Chicago, 1955 και το βιβλίο *The impact of the Natural Sciences on Anthropology* (British Academy) London, 1970 για τη θεωρία και τα διάφορα προβλήματα της ραδιοχρονολόγησης. Για βιβλιογραφία άλλων μεθόδων χρονολόγησης βλ. G. Clark, *World Prehistory*³ (Cambridge, 1978) 511.

4. Βλ. Weinberg, *CAH*³ I, 1970, 557-562, Θεοχάρη, *Νεολιθική Ελλάς*, 22-23, *Νεολιθικός Πολιτισμός*, 21-25, Kourtessi-Philippakis, έ.α.

5. Βλ. παραπάνω, υποσ. 14.

6. Βλ. Weinberg, *CAH*³ I, 1970, 557-562 και Kourtessi-Philippakis, έ.α.

τροφών, βρίσκουν παράλληλα σε γειτονικές χώρες (Ευρώπη, Αφρική, Μ. Ανατολή). Τα παράλληλα αυτά και οι στρωματογραφικές παρατηρήσεις και αναλύσεις των οργανικών καταλοίπων βοηθούν στην παραπάνω χρονολόγησή τους.

Η Μεσολιθική είναι λιγότερο γνωστή και από τις θέσεις, κλειστές και υπαίθριες, που έχουν επισημανθεί σε διάφορες περιοχές της χώρας¹, χρονολογημένες με σχετική ακρίβεια είναι μόνο η σπηλιά του Φράγγθη-Ερμιονίδας (7592 π.Χ.) και η ύπαιθρη θέση Σιδάρι-Κερκύρας (5870±340 π.Χ.) με βάση την αρχαιότερη ως τώρα ταφή ανθρώπου στην πρώτη και εργαλειακά κατάλοιπα στη δεύτερη².

Για την «Ακεραμεική» ή «Προκεραμεική» Νεολιθική, η οποία είναι γνωστή κυρίως από την Ανατολική Θεσσαλία, δύο θέσεις στην Αττική (Ανάβρυτα, Μαραθώνας), το Σιδάρι-Κερκύρας και το Φράγγθη-Ερμιονίδας, υποστηρίζεται, με βάση τις στρωματογραφικές παρατηρήσεις, τα λιγοστά κινητά ευρήματα (κυρίως λίθινα και οστέινα εργαλεία) και τα ελάχιστα ίχνη οικισμών (Άργισσα, Σέσκλο), πιθανότατα από καλύβες, ότι καλύπτει, με ελαφρές διαφοροποιήσεις που οφείλονται σε τοπικές και κοινωνικές συνθήκες, την 7η χιλιετία π.Χ.³

Η χρονολόγηση των μνημείων και ευρημάτων της Νεολιθικής είναι πληρέστερη και ασφαλέστερη συγκριτικά με τις προηγούμενες περιόδους.

Ειδικότερα για την Αρχαιότερη Νεολιθική, υπάρχουν ασφαλείς ραδιοχρονολογήσεις οικισμών, όπως π.χ. της Νέας Νικομήδειας στη Μακεδονία (π. 5600-5330 π.Χ.) του σπήλαιου Ασφάκας στην Ήπειρο (7380±240 από σήμερα), του Σιδαριού στην Κέρκυρα (5720±120), της Ελάτειας στη Φωκίδα (5754±70 από σήμερα)⁴. Οι διακυμάνσεις αυτές χρονολόγησης δείχνουν ότι δεν εμφανίστηκαν συγχρόνως όλοι οι οικισμοί, ενώ από την άλλη μεριά κανείς δεν μπορεί να υποστηρίξει μια σίγουρη χρονική εξέλιξη και ακολουθία, προσδιορίζοντας τον αρχαιότερο και νεώτερο απ' αυτούς.

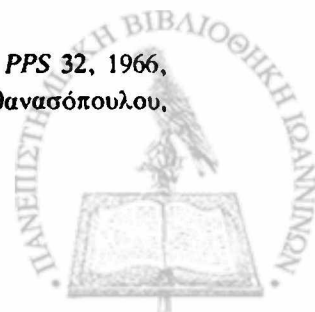
Από τα κινητά ευρήματα της περιόδου, η κεραμεική παρέχει τις περισσότερες δυνατότητες ακριβούς χρονολόγησης καθώς προέρχεται τις περισσότερες φορές από στρωματογραφημένες θέσεις και παρουσιάζει μια ομοιογένεια στην κατασκευή, σχηματολόγιο και διακόσμηση. Έτσι, κατά γενική εκτίμηση η μονόχρωμη σχετικώς αμελούς κατασκευής και απλών σχημάτων

1. Ό.π. και υποσ. 16.

2. Βλ. Jacobsen, *Hesperia* 38, 1969, 380 και *IEE* τόμ. Α', 47 (Φράγγθη), Sordinas, «Investigations of the Prehistory of Corfu during 1964-1966», *Balkan Studies* 10, 1969, 393 και Θεοχάρη, *Νεολιθικός Πολιτισμός*, 27 (Σιδάρι).

3. Βλ. Weinberg, *CAH²*, 1970, 570 Θεοχάρη, *Νεολιθικός Πολιτισμός*, 41.

4. Βλ. Weinberg, ό.π., 572, 577, 588, Θεοχάρη, ό.π., 167, 177 υποσ. 35, Higgs, *PPS* 32, 1966, 8, 22. Βλ. επίσης και τον συγκριτικό χρονολογικό πίνακα στο βιβλίο του Παπαθανασόπουλου, *Νεολιθικά-Κυκλαδικά*, 14-15.

ανήκει στην αρχαιότερη φάση, ενώ μεταγενέστερα στάδια εξέλιξής της αντιπροσωπεύονται από αγγεία επιμελέστερης τεχνικής, συνθετότερου σχηματολογίου και ποικιλόμορφης διακόσμησης (γραπτής, πλαστικής, εγχάρακτης, εμπίεστης, ένθετης). Πρέπει πάντως να διευκρινισθεί ότι ατελέστερες και απλούστερες μορφές σχημάτων και διακόσμησης συνυπάρχουν με πιο εξελιγμένες και σύνθετες, στοιχείο που ίσως προδίδει τον συντηρητισμό και την προσκόλληση αλλού περισσότερο και αλλού λιγότερο στην παράδοση.

Άλλα ευρήματα, όπως μικρολιθικά και λίθινα εργαλεία (λεπίδες, πελέκεις, αξίνες), οψιανός επείσακτος από τη Μήλο(;), ειδώλια, σφραγίδες, παρουσιάζουν μεγαλύτερη δυσκολία στη χρονολόγηση τους, καθώς μερικά συνεχίζουν την παράδοση της Ύστερης Παλαιολιθικής και Μεσολιθικής και άλλων οι τύποι (οψιανός, ειδώλια, σφραγίδες, λίθινα μεγάλα εργαλεία) δεν περιορίζονται και δεν χαρακτηρίζουν μόνο και αποκλειστικά την περίοδο αυτή, αλλά και μεταγενέστερες, είτε γιατί αποδείχτηκαν εξαιρετικά πολύτιμα ή πρακτικά στη χρήση τους, είτε γιατί ως κειμήλια ενέπνεαν το δέος και το σεβασμό στους κληρονόμους τους.

Οι χρονολογήσεις των οικισμών και ακροπόλεων της επόμενης Μέσης Νεολιθικής στη Θεσσαλία διαφέρουν από αντίστοιχες της υπόλοιπης Ελλάδας, απόδειξη της σχετικότητας των χρονικών υποδιαιρέσεων της Νεολιθικής, αλλά και των διαφορετικών ρυθμών εξέλιξης του πολιτισμού στις διάφορες περιοχές της χώρας μας. Ο οικισμός της Νέας Νικομήδειας στη Μακεδονία εγκαταλείπεται προσωρινά σ' αυτή την περίοδο, ενώ η μεγαλύτερη άνθηση και πρόοδος σ' όλους τους τομείς (οικιστική, αρχιτεκτονική, κεραμεική, μικροτεχνία) σημειώνεται στη Θεσσαλία. Οι παλιότερες ανασκαφές και έρευνες του Τσουντα στην τυπική και αντιπροσωπευτική θέση του Σέσκλου και του Θεοχάρη στην ίδια θέση και Milošćic σ' άλλες Θεσσαλικές θέσεις πρόσφατα, έχουν βοηθήσει σημαντικά με τις στρωματογραφικές παρατηρήσεις τους στον λίγο-πολύ ασφαλή χρονολογικό καθορισμό των μνημείων και ευρημάτων της περιοχής. Πιο συγκεκριμένα, το σπουδαιότερο και χαρακτηριστικότερο μνημείο, η ακρόπολη του Σέσκλου, χρονολογείται στο 5250/5100-4400 π.Χ.¹, οπότε και καταστρέφεται από πυρκαϊά και εγκαταλείπεται για μισή περίπου χιλιετία. Από πυρκαϊά καταστρέφονται περίπου σύγχρονα και άλλες θέσεις, όπως ο οικισμός IV του Τσαγγλιού και ο V οικισμός των Σερβίων στη Μακεδονία, οι οποίοι όμως, αντίθετα με το Σέσκλο, δεν εγκαταλείπονται, αλλά συνέρχονται σύντομα και συνεχίζουν τη ζωή τους².

Ελαφρές διαφοροποιήσεις στη χρονολόγηση μνημείων και ευρημάτων από τα Θεσσαλικά, παρατηρούνται στη Στερεά Ελλάδα και μεγαλύτερες στη

1. Βλ. Θεοχάρη, ό.π., 117, 119, 167 και *Νεολιθική Ελλάς*, 60.

2. Ό.π., 120-121 και *Νεολιθική Ελλάς*, 79.

ΒΑ Πελοπόννησο (Λέρνα, Φράγχθη), όπου η Μέση Νεολιθική εγκαινιάζεται στα μέσα περίπου της 6ης χιλιετίας π.Χ. (ραδιοχρονολόγηση από το σπήλαιο Φράγχθη).

Από τα κινητά ευρήματα (κεραμεική, ειδωλοπλαστική, σφραγίδες, λιθοτεχνία) η κεραμεική πάλι χρονολογείται ευκολότερα και με μεγαλύτερη ασφάλεια και ακρίβεια. Έτσι, ενώ συνυπάρχουν διάφορα είδη της, όμως η μονόχρωμη και η γραπτή φαίνονται να είναι οι πρωιμότερες, η δεύτερη με την πλούσια διακόσμησή της χαρακτηρίζει καίρια το λαμπρό «Πολιτισμό του Σέσκλου». Άλλες ποικιλίες, όπως η ξεστή και εμπίεστη ανήκουν σε μεταγενέστερες φάσεις, ενώ η κατηγορία *Ufignis* εντοπίζεται στη Στερεά Ελλάδα και την Πελοπόννησο και κατά μία άποψη σχετίζεται με τον μικροασιατικό πολιτισμό *Halaf*, η ξεστή στα Σέρβια και η γκριζόχρωμη, η τεφρή και δίχρωμη στη Θεσσαλία σηματοδούν την τελική φάση της περιόδου.

Τα ειδώλια από πηλό, λίθο ή κόκκαλο στην πρώιμη φάση της περιόδου συνεχίζουν την παράδοση της Αρχαιότερης Νεολιθικής. Ένθρονα ανδρικά δείγματα, μερικά δύσμορφα γυναικεία καθώς και ορισμένα άλλα με οπή ανάρτησης από το Σέσκλο, που ίσως χρησίμευαν ως φυλακτά¹, ανήκουν στη μέση και ύστερη φάση της περιόδου και είναι διαφοροποιημένα από εκείνα της προηγούμενης περιόδου.

Σφραγίδες πήλινες και λίθινες, κυρίως με μαιανδρικά σχέδια, συνεχίζουν την παράδοση της Αρχαιότερης Νεολιθικής, εμπλουτίζονται με θέματα από την υφαντική και δεν παρουσιάζουν δυσκολία χρονολόγησής τους στη Μέση Νεολιθική. Στη λιθοτεχνία τέλος, χαρακτηριστικά εργαλεία της περιόδου είναι λεπίδες οψιανού και πιριτόλιθου, στιλβωμένες σμίλες και αξίνες, που έχουν αντικαταστήσει τον «μικρολιθισμό» της Αρχαιότερης Νεολιθικής.

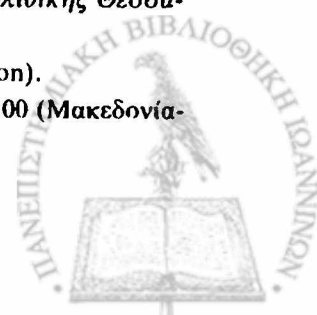
Περνώντας στη Νεώτερη Νεολιθική, η χρονολόγηση² της πρώιμης και ύστερης φάσης παρουσιάζει σημαντικές δυσκολίες, καθώς τα αρχιτεκτονικά λείψανα είναι λίγα, αποσπασματικά και, σε σύγκριση με εκείνα της Μέσης, ασήμαντα³ [προδιμηνιακές φάσεις «Τσαγγλί», «Αράπη» (Θεσσαλία), Παραδημή, Ντικιλί Τας, Σιταγροί (Ανατ. Μακεδονία-Θράκη), Σουφλί-Μαγούλας, Ραχμάνι Οικία Q, σπηλιές Πανός, Αλεπότρυπας-Μάνης, Αγίου Νικολάου-Αστακού, Ελάτεια (Δραχμάνι), Κόρινθος, Λέρνα].

Αντίθετα η μέση φάση της περιόδου, «ο πολιτισμός του Διμηνιού»

1. Ό.π., 108 και Γ. Χουρμουζιάδη, *Η ανθρωπόμορφη ειδωλοπλαστική της Νεολιθικής Θεσσαλίας* (Βόλος 1973).

2. Βλ. Treuil, *NBAE*, 116-140 (methods C_{14} και thermoluminescence; conclusion).

3. Πρβ. Θεοχάρη, *Νεολιθική Ελλάς*, 90 και Treuil, ό.π., 71-78(Θεσσαλία), 88-100 (Μακεδονία-Θράκη) και 110-114 (Συμπεράσματα).

αντιπροσωπεύεται από σαφώς χρονολογημένα μνημεία, όπως η ακρόπολη του Διμηνιού και τα μεγαρόσχημα οικοδομήματα στο Σέσκλο και τη Μαγούλα Βισβίκη¹.

Η χρονολόγηση της κεραμεικής δεν παρουσιάζει προβλήματα και είναι εύκολα αναγνωρίσιμη²: (α) της πρώιμης φάσης είναι γραπτή ή εγχάρακτη αμαυρόχρωμη, ομοιόμορφη σχεδόν σ' ολόκληρο τον ελλαδικό χώρο³, (β) της μέσης φάσης είναι πολύχρωμη (μαύρο και κόκκινο σε ανοιχτόχρωμη επιφάνεια) και (γ) της ύστερης φάσης βερνικωτή και ή διακοσμημένη με λευκά κοσμήματα ή με γραφίτη, τεφρή (Σέρβια), ενώ ξεχωριστές κατηγορίες αποτελούν τα «Crusted Ware» του πολιτισμού «Ραχμάν»⁴ και η διακοσμημένη με γραφίτη κεραμική της Θράκης και Μακεδονίας⁵.

Στην πρώιμη φάση απουσιάζουν σχεδόν τελείως τα ειδώλια, ενώ η μέση αντιπροσωπεύεται από μερικά πήλινα φυσιοκρατικά (κουροτρόφους από τη Θεσσαλία) και η νεώτερη από τα λεγόμενα «ακρόλιθα», χαρακτηριστικά του πολιτισμού «Ραχμάν» και μεμονωμένα δείγματα λίθινων (μαρμάρινο σταυρόσχημο από το Σακιλάρ), πήλινων ανδρικών ιθυφαλλικών (από Λάρισα και Ζερέλια) και σχηματοποιημένων⁶.

Εύκολη είναι επίσης η διάκριση και χρονολόγηση της λιθοτεχνίας της Νεώτερης Νεολιθικής⁷ με τις νέες επινοήσεις σε εργαλεία και όπλα (λίθινες αιχμές βελών και ακοντίων), που εκτόπισαν και αντικατέστησαν παλαιότερα.

3. Σχετικά με τους πόρους και τις συνθήκες διαβίωσης των κατοίκων, μπορεί να υποστηριχθεί, με βάση τα υπάρχοντα στοιχεία⁸, ότι στο θηρευτικό - νομαδικό στάδιο (Παλαιολιθική εποχή) οι πόροι θα ήσαν ασφαλώς περιορισμένοι (κυνήγι και λιγότερο αλιεία) και γι' αυτό η προσπάθεια για επιβίωση μεγαλύτερη και δυσκολότερη. Η αγωνία και ο φόβος του παλαιολιθικού ανθρώπου για τη ζωή και το μέλλον του τον αναγκάζουν να περιφέρεται διαρκώς και να αντιμετωπίζει αντίξοες και επικίνδυνες καταστάσεις, όπως την αλλαγή των καιρικών και κλιματολογικών συνθηκών, επιθέσεις άγριων ζώων, πείνα κ.ά. Ζεί μέσα σε σπηλιές ή βραχώδη καταφύγια (π.χ. Ήπειρο) μια ζωή πρωτόγονη, ελάχιστα διαφορετική από εκείνη των ζώων. Οι πνευματικές, αλλά και σωματικές του δυνάμεις δεν του επιτρέπουν αποδέσμευση από την εξάρτηση στα στοιχεία της φύσης, που τον περιβάλλουν και τον απειλούν με εξαφάνιση σε κάθε βήμα της ζωής του.

1. Βλ. Θεοχάρη, ό.π., 101.

2. Treuil, *NBAE*, 190-199, 209-225.

3. Βλ. Weinberg, *CAH²I*, 1970, 601.

4. Βλ. Weinberg, ό.π., 607, *Νεολιθική Ελλάς*, 103.

5. Ό.π.

6. Βλ. Θεοχάρη, *Νεολιθική Ελλάς*, 104.

7. Βλ. Treuil, *NBAE*, 165-173.

8. Ό.π., 375-397.

Η εξαφάνιση του ανθρώπου Neanderthal της Αρχαιότερης και Μέσης Παλαιολιθικής γύρω στο 40000/38000 από σήμερα συντελείται με άγνωστο ακόμα σε μας τρόπο¹ και ίσως εξαιτίας της ανικανότητάς του να βρεί επαρκείς πόρους και πρόσφορες συνθήκες διαβίωσης. Τον διαδέχεται ο τύπος του Έμφρονος Ανθρώπου (Homo Sapiens Sapiens), ο οποίος στην αρχή δειλά (Νεώτερη Παλαιολιθική, Μεσολιθική), αργότερα πιο τολμηρά επιχειρεί για πρώτη φορά την αποδέσμευσή του από την τυρανία των στοιχείων της φύσης, αναζητώντας και δημιουργώντας μόνιμους πόρους και πιο ασφαλείς συνθήκες διαβίωσής του.

Οι πρώτες απόπειρες καλλιέργειας δημητριακών, εξημέρωσης ζώων και δημιουργίας μόνιμης κατοικίας ανάγονται ίσως στις μεταβατικές Μεσολιθική και Ακεραμεική περιόδους, αλλά το τρίπτυχο αυτό χαρακτηρίζει κυρίως την επόμενη Νεολιθική περίοδο². Τότε ο άνθρωπος έχει πια κατορθώσει να απαλλαγεί από το φόβο των στοιχείων της φύσης και μεταβαίνει οριστικά από το νομαδικό-θηρευτικό στο παραγωγικό στάδιο. Με την καλλιέργεια της γης και την κτηνοτροφία και αλιεία εξασφαλίζει επάρκεια τροφής, ενώ η μόνιμη κατοικία, αρχικά σε μικρά χωριά, που αντικαθιστά τη σπηλιά και το βραχώδες καταφύγιο και αργότερα σε οργανωμένες κώμες και οχυρωμένες ακροπόλεις, του παρέχει μεγαλύτερη προστασία και ασφάλεια. Παράλληλα, αναπτύσσοντας τις πνευματικές και τεχνικές του δραστηριότητες, αρχίζει να ασχολείται με το εμπόριο ανταλλάσσοντας διάφορα προϊόντα και πλουτίζοντας τους πόρους διαβίωσής του. Κατορθώνει έτσι να βελτιώνει συνεχώς τις συνθήκες της ζωής του.

4. Για την κοινωνική- διοικητική διάρθρωση των κατοίκων της χώρας μας κατά την εποχή του Λίθου υπάρχουν αρκετές ασφαλείς ενδείξεις και αρχαιολογικές μαρτυρίες. Όπως και για τις άλλες πτυχές που εξετάστηκαν παραπάνω, έτσι και για αυτή δεν έχουμε πληροφορίες για την Αρχαιότερη Παλαιολιθική. Κατά τη διάρκεια της Μέσης και Ύστερης Παλαιολιθικής, με βάση τα αρχαιολογικά ευρήματα (από Ήπειρο, Θεσσαλία, Μακεδονία, Πελοπόννησο), μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι υπήρχε υποτυπώδης οργάνωση ομάδων σπηλαιόβιων κυνηγών (π.χ. Ασπροχάλικο, Καστρίτσα)³ και ψαράδων (π.χ. Φράγχθη), που περιφέρονταν συνεχώς, ακολουθώντας τα θηράματά τους και αναζητώντας τους εκάστοτε εποχιακούς καρπούς και προϊόντα της βλάστησης.

Στή Μεσολιθική περίοδο, αν και λείπουν ακόμα επαρκείς μαρτυρίες, υποθέτουμε ότι άρχισε η προσπάθεια για την οργάνωση των πρώτων οικι-

1. Βλ. Θεοχάρη, *Νεολιθικός Πολιτισμός*, 23.

2. Βλ. Θεοχάρη, *Νεολιθική Ελλάς*, 45.

3. Βλ. Θ. Παπαδόπουλου, «Η εποχή του Λίθου στην Ήπειρο», *Δωδώνη* 3, 1974, 112-113 και Θεοχάρη, *Νεολιθικός Πολιτισμός*, 24.

σμών, προσπάθεια που εντείνεται και ολοκληρώνεται στη Νεολιθική περίοδο. Τα στοιχεία κοινωνικής-διοικητικής οργάνωσης είναι τώρα ασυγκρίτως περισσότερα¹, όπως δείχνουν οι μικροί στην αρχή νεολιθικοί οικισμοί σ' όλη σχεδόν την Ελλάδα από καλύβες στην Προκεραμεική και μικρά χωριά και ίσως κώμες στην Αρχαιότερη Νεολιθική (Σέσκλο, Αχίλλειο Φαρσάλων, Νέα Μάκρη, Αρχαία Κόρινθο, Ν. Νικομήδεια κ.ά.)². Σ' αυτούς τους μόνιμους οικισμούς βασικό στοιχείο είναι η οικογένεια, της οποίας όλα τα μέλη προσφέρουν για τη βελτίωση του επιπέδου του κοινωνικού συνόλου. Σ' αυτή τη μικρή κοινωνία αναγνωρίζεται η ιδιοκτησία και ένα είδος αρχής ή εξουσίας για την διοίκηση των ανθρώπινων κοινοτήτων και προστασία των αγαθών που παράγονται πια από την καλλιέργεια και εκμετάλλευση της γης από ειδικευμένες τάξεις ανθρώπων (γεωργούς, κτηνοτρόφους, ψαράδες, αγριοπλάστες, εμπόρους κ.ά.)³.

Εξέλιξη της κοινωνικής διάρθρωσης και ισχυροποίηση της διοίκησης φαίνεται να συμβαίνει στη Μέση Νεολιθική. Τα χωριά και οι μικρές κώμες αντικαθίστανται συχνά από μεγάλες κώμες και πόλεις (π.χ. Σέσκλο), όπου συνυπάρχουν διάφορα κοινωνικά στρώματα με διαφορετικές αντιλήψεις, προβλήματα και διεκδικήσεις, την επιύληση των οποίων αναθέτουν και εμπιστεύονται στην κεντρική κοινωνική αρχή, της οποίας τις ακριβείς αρμοδιότητες και δικαιοδοσίες δεν μπορούμε να προσδιορίσουμε, αλλά απλώς υποπτευόμαστε. Δεν πρέπει να αποκλείεται η ερμηνεία των «ακροπόλεων» ως διοικητικών κέντρων⁴ με βάση την απουσία ενδεικτικών στοιχείων. Η απουσία αυτή μπορεί απλούστατα να οφείλεται στη μη συστηματική και ολοκληρωμένη εξερεύνηση τέτοιων ακροπόλεων (π.χ. το Σέσκλο απαιτεί πολλή ακόμα έρευνα)⁵. Οχυρώσεις οικισμών παντού προδίδουν πρόνοια για προστασία ανθρώπων και αγαθών από αρπαγές και λεηλασίες σε περιόδους εσωτερικών αναστατώσεων ή εχθρικών επιδρομών. Η κοινότητα η ίδια, που ήθελε να προστατευθεί από αυτούς τους κινδύνους θά προμήθευε το εργατικό δυναμικό για την κατασκευή των οχυρώσεων και θα ανέθετε στον τοπικό άρχοντα τη στρατολόγηση και οργάνωση των πολεμιστών για την άμυνα και την προστασία τους. Είναι, νομίζω, αυθαίρετο να προσδιορίζουμε τον τύπο και το είδος αυτής της κεντρικής αρχής με τα σημερινά δημοκρατικά δεδομένα, αποκλείοντας περιπτώσεις δεσποτισμού και αυταρχισμού⁶, αφού τέτοια δείγ-

1. Βλ. Treuil, *NBAE*, 347-373.

2. Βλ. Θεοχάρη, *Νεολιθικός Πολιτισμός*, 54-56.

3. Ό.π., 60-61.

4. Αντίθετα με ό,τι υποστηρίζουν ο Θεοχάρης για το Σέσκλο (ό.π., 111) και ο Χουρμουζιάδης για το Διμήνι (*Το Νεολιθικό Διμήνι*, Βόλος, 1979).

5. Όπως παραδέχεται και ο ίδιος ο Θεοχάρης, ό.π., ο οποίος εκτέλεσε σημαντικό έργο με τις πρόσφατες έρευνές του, που διακόπηκαν, δυστυχώς, με τον πρόωπο και ξαφνικό θάνατό του.

6. Όπως π.χ. υποστηρίζει ο Θεοχάρης, ό.π., 110.

ματα δεν λείπουν - κάθε άλλο - από γειτονικές χώρες της Μ. Ανατολής και της Αιγύπτου¹.

Στη Νεότερη Νεολιθική η κατάσταση δεν αλλάζει, αλλά αντίθετα παρατηρείται συνέχεια και προσπάθεια βελτίωσης και εξέλιξης τόσο των οργανωτικών δομών της κοινωνίας όσο και της διοίκησης. Πληθαίνουν τα δείγματα των «αστικών κοινωνιών» με συνθήκες διαβίωσης καλύτερες και σύστημα διοίκησης πιο αποτελεσματικό. Οι οχυρώσεις τελειοποιούνται -ύστερα ίσως από την κακή εμπειρία των «καταστροφών και πυρπολήσεων» του τέλους της Μέσης Νεολιθικής- με τη χρήση πιο ανθεκτικών υλικών δομής και πολύπλοκων εσωτερικών διαρρυθμίσεων, που θα αποθάρρυναν και θα δύσκόλευαν κάθε επίδοξο πορθητή τους (π.χ. ακρόπολη Διμηνιού με τους επτά περιβόλους)². Τώρα ίσως αναπτύσσονται περισσότερο οι εμπορικές ανταλλαγές με γειτονικούς λαούς και δημιουργούνται όλες εκείνες οι προϋποθέσεις για τη μετάβαση στην εποχή του Χαλκού.

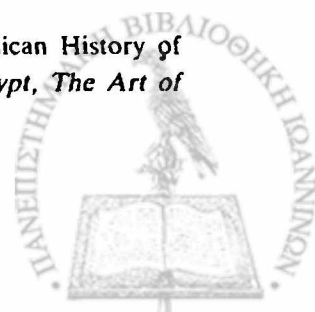
5. Τα τεχνικά και καλλιτεχνικά επιτεύγματα της εποχής ούτε θεαματικά είναι ούτε ίσως θα μπορούσαν να συγκριθούν σε ποικιλία και ποιότητα με εκείνα μεταγενέστερων εποχών του αρχαίου μας πολιτισμού. Πιο συγκεκριμένα, δεν έχουν ανιχνευθεί, για την ώρα, τέτοια επιτεύγματα της Παλαιολιθικής εποχής, εκτός ίσως από μια προσπάθεια βελτίωσης και τελειοποίησης των λιθοτεχνιών κατά την Νεώτερη φάση, ενώ βραχογραφίες και κάθε είδους ίχνη άλλης καλλιτεχνικής ενασχόλησης των κατοίκων της Ελλάδας λείπουν. Η διαρκής μετακίνηση για αναζήτηση τροφής, η ανασφάλεια και αγωνία για το μέλλον και η περιορισμένη επινοητικότητα του φαίνεται ότι δεν επέτρεπαν στον άνθρωπο της Παλαιολιθικής εποχής την πολυτέλεια ενασχόλησης με τεχνικές κατασκευές και καλλιτεχνικά έργα.

Η «επανάσταση» της Νεολιθικής εποχής, που άλλαξε ριζικά τη ζωή του ανθρώπου και του εξασφάλισε τις βασικές και απαραίτητες προϋποθέσεις (γεωργία, κτηνοτροφία, μόνιμη κατοικία) για οργανωμένη κοινωνική ζωή, συντέλεσε αποφασιστικά και για πρώτη φορά στη δημιουργία τεχνικών έργων, όπως οικισμών, οχυρώσεων, ίσως αρδευτικών καναλιών, που έκαμαν άνετη τη διαβίωση, τον προστάτευσαν από εχθρικές επιδρομές και αύξησαν και βελτίωσαν την παραγωγή αγαθών.

Παράλληλα με την τεχνική εξέλιξη παρατηρείται στη Νεολιθική εποχή και ανάλογη καλλιτεχνική δραστηριότητα, που ερμηνεύεται ως αποτέλεσμα των σταθερών και οργανωμένων συνθηκών ζωής και της επιθυμίας των κατοίκων να εκφράσουν τις ψυχικές και πνευματικές τους ανησυχίες. Δείγματα

1. Πρβ. Frankfort, *The Art and Architecture of the Ancient Orient* (The Pelican History of Art, 1970), 84, 119 (Mesopotamía), 215 (Hittites), 349(Persia) και Woldering, *Egypt, The Art of the Pharaohs* (1965) 36.

2. Βλ. Treuil, *NBAE*, 248-342.

αυτής της καλλιτεχνικής δραστηριότητας είναι ποικίλα (αγγεία, ειδώλια¹, σφραγίδες κ.ά.) και δημιουργοί τους πρέπει να ήσαν τόσο απλοί και μεμονωμένοι άνθρωποι, όσο και ειδικευμένοι τεχνίτες και καλλιτέχνες, που θα αποτελούσαν, αν κρίνουμε από μεταγενέστερες εποχές, μια από τις προνομιούχες τάξεις στη Νεολιθική κοινωνία. Κύριες πηγές καλλιτεχνικής έμπνευσης στάθηκαν η φύση, τό μυστήριο κ.ά.

6. Τέλος, λίγα και αποσπασματικά είναι τα στοιχεία και οι μαρτυρίες που διαθέτουμε για τις θρησκευτικές και μεταφυσικές-μεταθανάτιες αντιλήψεις και δοξασίες των κατοίκων της ηπειρωτικής Ελλάδας στην εποχή του Λίθου.

Πολλές φορές τα ευρήματα προβληματίζουν τους μελετητές, που μέσα στο τεράστιο κενό της γνώσης μας, ειδικά για την Παλαιολιθική εποχή, δεν είναι σίγουροι και συγχέουν θρησκεία με δεισιδαιμονίες και μαγεία. Ο φόβος και το δέος που προκαλούσαν τα στοιχεία της φύσης στον σπηλαιόβιο και πλάνητα άνθρωπο της Παλαιολιθικής εποχής, πρέπει να τον οδήγησαν από νωρίς στην αναζήτηση τρόπων εξορκισμού και εξευμενισμού των κακοποιών δυνάμεων, που καταδυνάστευαν και απειλούσαν τη ζωή του.

Έτσι, αν δεχθούμε την ερμηνεία ορισμένων μελετητών, μερικά περίεργα λίθινα ή οστέινα αντικείμενα (π.χ. ενώτια, χάντρες, σφραγίδες) είχαν αποτροπαϊκό χαρακτήρα και χρησίμευαν ως «φυλακτά»². Ενδείξεις για ομοιοπαθητική μαγεία, που ίσως ασκείτο από κατοίκους άλλων χωρών της Κεντρικής Ευρώπης και της Ανατολής, δεν υπάρχουν ακόμα για τους Παλαιολιθικούς κατοίκους της χώρας μας. Λείπουν επίσης μαρτυρίες για ταφές και ταφικά έθιμα, υποπτευόμαστε όμως, με βάση το κρανίο Neanderthal από τα Πετράλωνα-Χαλκιδικής και τις Μεσολιθικές ταφές στο σπήλαιο Φράγγθη, ότι έθαβαν τους νεκρούς τους μέσα στις σπηλιές ή τα βραχώδη καταφύγια όπου ζούσαν, συνήθεια που επιβίωσε και στην Νεολιθική εποχή.

Καλύτερα πληροφορημένοι είμαστε για τις ταφές και τα ταφικά έθιμα της Νεολιθικής εποχής³. Σχετικές μαρτυρίες και ευρήματα υπάρχουν από αρκετές θέσεις της Μακεδονίας, Θεσσαλίας, Στερεάς Ελλάδας και Πελοποννήσου⁴. Βρέθηκαν μεμονωμένοι τάφοι και νεκροταφεία, τα πιο πολλά της Νεώτερης Νεολιθικής. Ο ενταφιασμός σε απλούς λάκκους ή σε επενδυμένους με πλάκες τάφους είναι ο γενικός κανόνας και μόνο σποραδικά και κατ' εξαίρεση μαρτυρείται εγχυτρισμός, καύση νεκρών ή ανακομιδή των

1. Ό.π., 403-424 και Γ. Χουρμουζιάδη, *Η ανθρωπομορφική ειδωλόπλαστική της Νεολιθικής Θεσσαλίας* (Βόλος, 1973).

2. Πρβλ. Treuil, ό.π., 491-498 και Θεοχάρη, *ΙΕΕ* τόμ. Α', 42.

3. Βλ. Γ. Χουρμουζιάδη στη συνθετική εργασία *Νεολιθική Ελλάς*, 201-216, Θεοχάρη, *Νεολιθικός Πολιτισμός*, 62, 112, 150-151, 179, Κ. Γαλλή, *Καύσεις νεκρών από τη Νεολιθική εποχή στη Θεσσαλία* (Αθήναι, 1982) και Treuil, *NBAE*, 424-434, 451-60.

4. Ό.π., Weinberg, *CAH*¹ I(1970) 579, 606.

οστών τους¹. Τα κτερίσματα ήσαν διάφορα (λίθινα, οστέινα εργαλεία και όπλα, αγγεία, ειδώλια, όστρεα κ.ά.) και στενά συνδεδεμένα με τις μεταθανάτιες-μεταφυσικές αντιλήψεις των ανθρώπων της εποχής. Η πίστη τους στη συνέχεια της ζωής και μετά θάνατο τους ωθούσε στον εφοδιασμό των νεκρών τους με τα απαραίτητα μέσα συντήρησής τους. Η πίστη αυτή σε μεταθανάτια ζωή είναι ένα γενικό, πανανθρώπινο και διαχρονικό φαινόμενο, που δείχνει την αδυναμία και άρνηση του ανθρώπου να συμβιβαστεί με την ιδέα του θανάτου και του μηδενισμού της ύπαρξής του².

Η στεατοπυγία πολλών νεολιθικών γυναικείων ειδωλίων ερμηνεύεται από πολλούς μελετητές ως συνέχεια των τύπου «Αφροδίτης» Παλαιολιθικών ειδωλίων της Ευρώπης και προσπάθεια του νεολιθικού ανθρώπου να μορφοποιήσει και εξανθρωπίσει την ιδέα της Μητέρας ή Θεάς Φύσης.

Αν το μυστήριο της ζωής και του θανάτου, που ασφαλώς απασχολεί τον άνθρωπο της εποχής του Λίθου και τον γεμίζει με άλυτα ερωτήματα και απορίες, τον ωθεί στη «διαμόρφωση της θρησκευτικής του συνειδήσεως» είναι ένα δύσκολο πρόβλημα, για το οποίο, με τα σημερινά δεδομένα, δεν υπάρχει λύση. Ούτε είναι ακόμα οριστική η απάντηση στο πρόβλημα χρήσης ορισμένων χώρων σε νεολιθικούς οικισμούς, που ερμηνεύτηκαν αρχικά ως ιερά (π.χ. κεντρικό κτίριο του οικισμού της Νέας Νικομήδειας)³ ή υπαίθριοι βωμοί (π.χ. στον οικισμό της Χαιρώνειας)⁴.

Συμπερασματικά, μπορούμε να πούμε ότι η γνώση μας για τη θρησκεία⁵ και τις μεταφυσικές δοξασίες του ανθρώπου της εποχής του Λίθου είναι πολύ ελλιπής και γιαυτό όσα αναφέρθηκαν παραπάνω είναι τα πιο πολλά υποθετικά και ατεκμηρίωτα από τη μελέτη και έρευνα των αρχαιολογικών καταλοίπων.

Συστηματικότερη και εντατικότερη έρευνα της εποχής του Λίθου στη χώρα μας ασφαλώς θα δώσει απάντηση και λύση σε πολλά από τα ερωτήματα και προβλήματα που συζητήθηκαν σ' αυτή τη μελέτη.

1. Βλ. Γ. Χουρμουζιάδη, ό.π., 210 και Γαλλή, ό.π.

2. Τέτοιες μεταθανάτιες αντιλήψεις μαρτυρούνται και από άλλους γειτονικούς πολιτισμούς (π.χ. της Μ. Ανατολής και της Αιγύπτου).

3. Βλ. Rodden, *PPS* 28, 1962, 267 ff., Weinberg, *CAH* (1970) 578. Ο Θεοχάρης, όμως, χωρίς να απορρίπτει την ιδέα του «ιερού» στη Ν. Νικομήδεια, την αντιμετωπίζει με πολύ σκεπτικισμό, βλ. *Νεολιθική Ελλάδα*, 46 και *Νεολιθικός Πολιτισμός*, 62, *ΙΕΕ* τόμ. Α', 83, 'Ο Rutkowski τό δέχεται ως ιερό (The Cult places of the Aegean, 1986) 155-168, fig. 206.

4. Βλ. Θεοχάρη, *ΙΕΕ* ό.π.

5. Βλ. Treuil, *NBAE*, 505-511.

ABSTRACT

THE STONE AGE IN GREECE: QUESTIONS AND PROBLEMS

by

Litsa Kontorli-Papadopoulou

This paper reviews the evidence for the Stone Age in Greece and seeks to state the existing questions and problems rather than attempt to solve them.

Certainly there are many gaps in our knowledge concerning time-span and duration of the several periods, chronology of the monuments and finds, natural resources and conditions of living of the people, social and administrative system, technical and artistic achievements and finally religious and metaphysical ideas of the Stone Age inhabitants of Greece.

Future systematic and more intensive field-work and study of the period will certainly give a definite answer to many of the above questions and problems.

University of Ioannina

Department of History and Archaeology

